

УДК 81'373.232

Костюк Н.Г.

**ОНОМАСТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
МИХАЙЛА ПРОНЧЕНКА НА КРИВОРІЖЖІ
(на матеріалах листування М. Пронченка та Д. Яворницького)**

У статті досліджується походження прізвищ та прізвиськ села Покровського на Криворіжжі, зібраних М. Пронченком на прохання Д. Яворницького.

Ключові слова: ономастика, прізвище, прізвисько.

В статье исследуется происхождение фамилий и прозвищ села Покровское на Криворожье, собранных М. Пронченко по просьбе Д. Яворницкого.

Ключевые слова: ономастика, фамилия, прозвище.

The article deals with the surnames and nicknames collected by M. Pronchenko at the request of D. Yavornitskiy.

Key words: onomasties, surname, nickname

Епістолярна спадщина вчених і культурних діячів є цінним джерелом для висвітлення різних аспектів функціонування української мови періоду становлення її літературних норм наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., особливо – на Катеринославщині в умовах полілінгвізму в українському культурному середовищі. Саме листи її представників є важливим джерелом дослідження процесу становлення (відродження) української мови як засобу спілкування наукової і культурної громадськості, бо вони на відміну від опублікованих творів чи публіцистичних статей не зазнали редакторської правки.

У даній розвідці поставлена мета дослідити фактичний матеріал, стосовно походження прізвищ та прізвиськ жителів села Покровське на Криворіжжі, зібраних М.С. Пронченком та надісланих Д.І. Яворницькому.

Об'єктом дослідження є п'ять листів М.С. Пронченка до Д.І. Яворницького, надісланих у 1928-1929 рр. Вони вміщені у 2-му випуску серійного видання Дніпропетровського національного історичного музею імені Д.І. Яворницького «Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького» [2, с. 458].

Постать Михайла Семеновича Пронченка вже привертала увагу краєзнавців та літературознавців, зокрема в працях Сергія Завгороднього [1, с. 112], Миколи Чабана [14, с. 53-54], Наталки Нікуліної [5, с. 10-11], Юрія Семенка [7, с. 30], Дмитра Нитченка [6, с. 99] та інших.

Михайло Сергійович Пронченко (1909-1942) – український поет, письменник, журналіст, громадський діяч. Історія життя цього талановитого поета надзвичайно трагічна. Він народився в селі Вошиве-Покровське на Криворіжжі в родині бідних селян, рано залишившись без батька, завдяки важкій праці матері. Навчався в трудовій школі в рідному селі; служив у кооперації; а далі він здобував освіту самотужки. Любов до України та інтерес

до історії привели його до знайомства з академіком Дмитром Яворницьким, для якого охоче збирав лексичний матеріал.

Важливу роль у житті Михайла Семеновича відіграло знайомство з видатними українськими поетами В. Сосюрою та І. Багряним. Перша збірка його поезій «Штурмую надра» (в деяких джерелах «Здобуваю надра») видана 1927 р. в Кривому Розі, яку по сей день не вдалося відшукати. На неї звернули увагу М. Хвильовий і Д. Яворницький. Можливо, що саме Д. Яворницький був ініціатором видання поетичної збірки М. Пронченка. З 1929 р. він друкувався також у часописах: «Зоря», «Молодняк», «Молодий більшовик», «Червоний гірник» та інших. Один з небагатьох, він писав правду про голод 30-х років і, звичайно, був репресований та засланий до Тахтамигда (табір на Далекому Сході), де перебував понад п'ять років. В цей період він створив низку поезій про гулагівські трагедії. Його вірші з каторги теж належать до перших сторінок такого роду в книзі скорботної пам'яті українського народу. Наприкінці 1930-х рр. поет повернувся в Україну, однак роботи у своїй професії не знайшов. У страшених злиднях – в голоді та холоді він написав свої великі історичні п'єси: «Байда», «Тарас Трясило», «Мазепа» (всі пропали). З початком війни, в окупованому німцями Кривому Розі він редагував округовий криворізький часопис «Дзвін» (жовтень – листопад 1941 р.), на сторінках якого друкував і свої власні твори. У 1941р. вийшла друга збірка його поезій «Кобза». Після прибуття до Кривого Рогу цивільно-німецького управління він став жертвою провокацій і наговору, його звільнили з посади редактора «Дзвону», на початку 1942 р. заарештували, а 11 лютого 1942 р. (за іншими даними – у квітні) стратили.

У творчій спадщині М. Пронченка є не тільки суто літературні твори різних жанрів, але й матеріали мовознавчого характеру. Зокрема, його цікавили питання походження прізвищ та прізвиськ, так поширених у сільській місцевості України. Приводом для збору фактичного матеріалу послужило особисте знайомство поета з Д. Яворницьким, який і заохочував його до краєзнавчої роботи. Свідчення цього знаходимо у листах поета до академіка Д.І. Яворницького: «Подаю Вам зібрані мною в своєму селі та його околицях так звані вуличні прізвища, котрі потрібні Вам, як Ви говорили, для збірки, виконуючи цим Ваше до мене прохання, бо ж я аж надто радий допомогти Вам»[2, с. 231]. Він зібрав їх понад 60. Дотримуючись правопису, наведемо їх: Калантирь, Шпундря, Хварес, Задоя, Васільодок, Пурхало, Шпоник, Шарбуда, Бенеря, Тоник, Кацавел, Оцванок, Кіряла, Тетя, Бреня, Казявка, Конарець, Басебате, Кулишич, Мандалина, Бадула, Ракло, Маржовий, Цурупупа, Цундра, Кубарь, Кистбарт, Ребель, Пиждьола, Салапай, Мейста, Решко, Псьо, Болбот, Льотиця, Дармоштус, Титяк, Байбала, Тютник, Ракло, Садюк, Фелеш, Чока, Сюнька, Кавистан, Кізді-Пінькі-Поркуль, Тютька, Кутеба, Мушля, Шушинда, Хурда, Карюк, Хропе, Полоскалка, Кушур, Фардихук, Шарап, Шапиндиша, Кербаш, Каня, Дзелік, Брелиця, Габаля, Прокла, Манішетка, Херка, Кантарка.

Прізвище – вид антропоніма, обов'язкове спадкове власне іменування людини, яким окрім неї в офіційних сферах називають кожного з членів родини. «Термін «прізвище» («прозвище») в пам'ятках української мови

фіксується вже з XVI ст., однак зміст його в ту пору був дещо ширший. Його вживали як у значенні терміну «прізвище», так і в значенні терміна «прізвисько» [11, с. 532]. Прізвисько, вуличне прізвисько, кличка – вид антропоніма, неофіційне особове іменування, яким середовище індивідуалізує або характеризує особу. Відомий дослідник сучасної та історичної ономастики П.П. Чучка дає таке трактування цього поняття: «Термін в українській мові фіксується з XIV ст. Прізвисько – найчисельніший, найрізноманітніший і наймінливіший клас антропонімів. Його ресурси – як в апелятивній, так і в онімічній лексиці» [11, с. 532]. І.Я. Франко перший помітив чітку системність і закономірність у складних і тривалих процесах виникнення і формування народного антропонімікону на народній основі: «Прізвиська людей як власні назви відомі давно. Пам'ятки письма донесли до нашої сучасності з глибини тисячоліть ассирійські, єгипетські, вавилонські, халдейські, персидські власні назви в функції другої особової назви людини – прізвиська» [12, с. 185-186].

Прізвиська як особливу ономастичну й мовну категорію людських назв знаходимо в текстах пам'яток письма європейських народів. Документований період східнослов'янської історії вже фіксує факт вживання крім офіційно-церковного імені, друге і навіть третє ім'я – прізвисько. Відомий мовознавець І.Д. Сухомлин, вважав, що прізвиська з'явилися одночасно з родовими власними іменами: «Давньокиївські писемні пам'ятки свідчать про наявність у X-XI ст. родових особових назв типу Ольжичі, Святославичі, Ярославичі. З виникненням подібних назв майже одночасно з'являються їхні заміники – неофіційні чи напівофіційні найменування – прізвиська в сучасному розумінні» [10, с. 30]. Вчені-іменознавці висловлюють думки про нечітке розмежування значень термінів «прізвище» та «прізвисько». Крім лінгвістичного ґрунту, при розв'язанні таких питань, як правило, велике значення мають юридично-правові, соціальні, історичні, етнографічні, філософські аспекти. Важливо й те, що прізвища й прізвиська як мовні категорії (лексико-морфологічні, фонетичні риси тощо) – однакові, рівнозначні. Це – особові назви, що виникли і вживаються після імені, хоча їх функціональні ролі різні.

Спираючись на роботи П.П. Чучки [15], Ю.К. Редька [7], М.Л. Худаши [13], І.Д. Сухомлина [10], спробуємо пояснити походження прізвиськ і прізвищ, зафіксованих у листах М.С. Пронченка до Д.І. Яворницького. Умовно всі зібрані Пронченком незвичайні прізвища та прізвиська можна поділити на такі групи: а) прізвиська, що характеризують людину за її особистими зовнішніми чи внутрішніми рисами; б) прізвиська, що означають рід діяльності, особливості мови чи мовлення, різні вчинки, територіальні чи етнічні характеристики особи, соціальне становище; в) прізвиська, що характеризують особу по відношенню до її родичів, а саме патронімічні, метонімічні, андронімічні, гінеконімічні; г) прізвиська, що означають метафоризовані назви рослин, тварин, частин тіла, речовин, явищ природи.

Ми не можемо дати характеристику кожному прізвиську чи прізвищу, тому що це потребує багато лексикографічного матеріалу, діалектологічних досліджень місцевості, де було зібрано й записано цей матеріал. Тому ми

вибірково проаналізуємо частину прізвищ і прізвиськ, зібраних М.Пронченком. Слово **Бенеря** у словнику Б.Грінченка має таке пояснення: «Бенеря, рі, ж.? Неясное слово, - по видимому какая то бользнь. Не чума ли? Сравн. Бендерська чума; быть может бенеря испорченное бендеря? Бенеря його принесла.(Екатериносл. у. Слов. Д.Эварн.) аналогічно вираженію : холера його принесла! Куди тебе бенеря несе? Ном. № 14235. Б'є його бенеря забраши в мене ту десятину. Лубен. у. См. Бенеберя.» [1, т. 1, с. 49]. Для більшої точності сучасного визначення цього слова наведемо статтю з «Словника української мови» в 11-ти томах : «Бенеря, і, ж. Лайливе слово, що вживається у значенні, близькому до нечиста сила, нечистий, біс. [Катря:] За мною оце проти середі бенеря гналась...(Кроп.,1,1958,380); – Чого це тебе так рано тут бенеря носить, Самійле? (Коп., Земля...1957, 154)»[9, т. 1, с. 156].

Цікавим є походження слова «Калантир» – [калантир] «калюжа після дощу» До[каланчак] «вимита водою яма» Я;– неясне; можливо, пов'язане з [калабатина, калабаш] «тс»[2, с. 347]. [Калабатина] «калюжа; драговина, мочар», [калабач] «калюжа», [кабач Ж, калабаш, калабуха, калябуга ВеБ, калябуха Ж, ЛЧерк] «тс.», [колобатина] «драговина, мочар»; – р. [колобина] «яма»; – не зовсім ясні форми; очевидно, складні утворення з основи кал «бруд, грязь, болото» і компонентів, пов'язаних з основою дієслова [батувати] «бити», вигуковою основою бух(ати) та ін. ; перший компонент може бути пов'язаний і з основою іменника коло «колесо». – Пор. ковбаня [2, с. 345]. Можливо, людина, яка носила таке прізвисько, любила в дитинстві бродити після дощу по калюжах або ж була дуже брудною.

З ономасіологічного боку найбільший розряд становлять прізвиська, що характеризують людину за її особистими зовнішніми чи внутрішніми рисами; крім фізичних та психічних ознак, мотивом для появи прізвиськ часто є рід характеристики діяльності, особливості мови чи мовлення, різні вчинки, територіальні чи етнічні характеристики особи, її соціальне становище.

Оригінальним є прізвисько, а, можливо, і прізвище Каня. При порівнянні значень слова зі словника Грінченка та з етимологічного словника, а також із словника української мови видно, що: «Каня, і, ж. Хижий птах родини яструбових, схожий на шуліку; знищує гризунів. *Понад поляною все яструби літають, ворони, кані, сороки, галки*(Фр., IV,1950,52); *Поїдають отруйних змій і багато птахів: кондор, орел-змієд, каня, ворони..та деякі інші* (Визначник земноводних...,1955,79); У порівн. *Люди, мов каня, прохали дощу, бо все віщувало голод*(Коцюб.,II, 1955,20) «[СУЛМ;IV;91]. Можна також припустити, що це прізвисько чи прізвище має інше значення, адже стаття словника дає ще таке пояснення: «Канюка, и, ж. Те саме, що каня. *Ой летіла канюка, постреляна з лука* (Чуб.,V,1874,833); *Раз у раз на нижчих галузках обзивалися сойки та сороки, ..скиглили молоді канюки у високому, з порохна та патиччя сплетеному гнізді* (Оп., Іду.,1958,28); У порівн. *Канюкою сидить* (Номис,1864, № 276)». Канюка , и, ч. і ж., зневажл. Набридливий прохач; жебрак [9, т. IV, с. 91]. Отже, використавши пояснення словникових статей, можемо припустити, що прізвисько, а пізніше і прізвище Каня було у людини, яка мала

голос, схожий на неприємний крик цього птаха, або воно означало настирливого до набридливості й жадібного прохача.

На нашу думку, для Д. Яворницького цей матеріал був надзвичайно цікавим для дослідження, підтвердженням цього є рядки з листа М. Пронченка «Коли я одержав од Вас листа відповідь на мою листівку до Вас, де Ви сповіщали, що подані мною Вам вуличні прізвища маєте використати у своїй праці, це мене аж надто звеселило. Отже, й подаю Вам ще щойно зібрані на Криворіжжі характерні слова та вуличні прізвища»[2, с. 232]. М. Пронченко не мав спеціальної підготовки у зборі, а головне у оформленні лексичного матеріалу, то на прохання Д. Яворницького біля кожного прізвища подає його пояснення. На жаль, ми не знайшли цих приміток у листах, тому спробуємо пояснити походження деяких з них за допомогою словникових статей та власного трактування.

Прізвисько чи прізвище Болбот за словниковими статтями означає: «Болбот, ть, м. Болтунь. Левиц.І.257»[Гр; 1, 83]. В статтях етимологічного словника знаходимо до цього слова такі відповідники: базіка, больбут, булботень, болботати, «базікати;тневизразно говорити», болботливий «балакливий, недорікуватий», «базікати торохтіти, булькати», «бовтати рідину, белькотати», «незв'язно говорити, патякати». Звідси можемо припустити, що це прізвисько мала людина, яка багато говорила або говорила дуже невизразно.

Прізвисько Кульшич, на нашу думку, утворилося за лексико-морфологічними ознаками у говорах Середньої Наддніпряни з суфіксом – ич від слова кульша. «Кульша, і, ж., рідко. Те саме, що стегно. –*Не бійсь! Не ляжу спати голодна, -обізвалась Масючка і взяла, при тих словах, качину кульшу в руки* (Н.-Лев.,1,1956,581); *Ходжу ледве-ледве, їздити можу з великою бідною, а навіть сидіти дуже тяжко, бо ся поза найгірша для такого пацієнта, що має не всі кості в кульші*(Л. Укр.,V, 1956, 267); *Смикнула [Одарка] плечем до підборіддя, двинула під рясною спідницею повними кульшами і відвернула* (Панч, В дорозі, 1959, 230)» [СУМ; IV, с. 396]. Отже, прізвисько Кульшич означає кульгавий, тобто людина, що носила таке прізвисько мала фізичні вади.

Прізвище «Цундра» за статтями словника означає: «Цундра, и, Цундря, і, ж., діал.. *лахміття*», «Цундравий, а,е, діал.. *Обірваний, у ляхмітті. Потрапив[Гаврило] до міста. Там було багато цундравих бідаків, що дивилися на світ голодними очима і чекали, аби хтось покликав на якусь роботу* (Казки Буковини.,1968,154)»[9, т. XI, с. 248]. Можна припустити, що людина, яка носила таке прізвище або прізвисько була дуже бідною і вдягалася в обірваний одяг, ляхміття

Прізвисько Шпоник утворилося за допомогою додавання до основи слова суфікса –ик. За статтями словника визначимо значення цього слова: «Шпона, и, ж. 1. Тонкі дерев'яні листи, що їх виготовляють луценням деревини і використовують для виготовлення клеєної фанери; одношарова, неклеєна фанера. *Гордовиті ясени зі стогоном, востаннє бризкаючи росю, падали на холодну землю. З їхнього ще живого тіла відрізували чотириаршинні шпони. І пливли вони лісовими дорогами до великої парні.. Івана Січкаря (Стельмах, II,*

1962, 366); *Склеюючи кілька тонких листів деревини – шпони, одержують фанеру* (Знання, 3, 1965,16). 2. Прокладний матеріал для ущільнення, відокремлення чого-небудь і т. ін. 3. друк. Металічна пластинка, яка служить для збільшення проміжків між рядками в наборі. – *Товариш Твердоступов викликає мене з Куберле до себе в Орловку. І ви, мабуть, догадуєтесь, чого викликає: видно, чув, що кишинівський поліграфіст Аркадій Соломонович як уже щось набере, чи зверстає, чи візьме на шпони, то будьте певні!..* (С. Ол., 3 книги життя, 1968, 106)» [9, т. XI, с. 525]. Звідси випливає що, мотивом появи багатьох прізвиськ часто є рід діяльності так можна пояснити прізвище Шпоник, тобто це людина, яка займалася виготовленням фанери.

Отже, прізвиська і прізвища в антропонімічній системі з давніх-давен функціонують паралельно. Прізвисько та прізвище закріплюються за всіма членами сім'ї і навіть за наступними поколіннями. І якщо воно потрапляло в будь-які державні канцелярські папери, то перетворювалося в прізвище. Аналізовані тут прізвиська і прізвища тісно пов'язані з середовищем власної іменної лексики. Власна назва – то пам'ять народна. Досліджуючи такі мистецькі народні витвори, бачимо, що прізвища на відміну від прізвиськ є наймолодшим класом українських антропонімів. Лексичними ресурсами прізвищ українців служили імена особові й прізвиська, а також імена по батькові. Однак перед тим, як стати прізвищем, майже кожне з таких слів уже виконувало роль родового прізвиська. А звідси випливає що, прізвища, спеціально не утворювалися: ними ставали вже готові слова, які протягом кількох поколінь при особових іменах виконували роль родових прізвиськ. Для Д.І. Яворницького цей лексичний матеріал був надзвичайно цінним, адже під час вивчення його епістолярної спадщини, ми знаходимо матеріали, про цікавість вченого до вивчення лексики різних регіонів України. У подальшій роботі над епістолярною спадщиною вченого спробуємо дослідити ці та інші особливості мови епістолярію Д.І. Яворницького та його кореспондентів.

Бібліографічні посилання:

1. Грінченко Б. Словарь української мови / Б. Грінченко. – К., 1907-1909. (Перевидано фотоспособом). – К., 1996. – Т. 1-4.
2. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Вип. 2. Листи діячів культури до Д.І. Яворницького [Упоряд: С.В. Абросимова, Н.Є. Василенко, А.І. Перкова та ін.; Вступ. ст. С.В. Абросимової; Під загальною ред. Н.І. Капустіної]. – Дніпропетровськ:1999.
3. Етимологічний словник української мови: У 7-ми т. – К.: Наук. думка, 1982-1985.
4. Завгородній С. Ескіз до портрета // Пронченко М. Кобза. Вибрані твори і спогади сучасників. – Дніпропетровськ, 1995.
5. Нитченко Д. Михайло Пронченко та його «Кобза» // Пронченко М. Кобза. Вибрані твори і спогади сучасників. – Дніпропетровськ, 1995.
6. Нікуліна Н. «Золота моя Вкраїно...» // Бористен. – 1996. – № 1. – С. 10-11.

7. Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища / Ю.К. Редько. – К.: Наук.думка, 1966.
8. Семенко Ю. Тички / Ю. Семенко. – Львів:Червона калина,1998. – Том третій.
9. Словник української мови. В 11-ти томах. – К.: Наук.думка, 1970-1980.
10. Сухомлин І. Українські прізвиська людей як власні родові назви (Лексико-семантична характеристика процесу творення відіменних чоловічих прізвиськ у народних говорах Середньої Наддніпрянщини) // Говори і ономастика Наддніпрянщини. – Дніпропетровськ, 1970.
11. Українська мова: енциклопедія [редкол.: Русанівський В.М. (співголова), Тараненко О.О. (співголова), Зяблюк М.П. та ін.]. 2-е вид., випр. і доп. – К.: Вид-во «Укр.енцикл.» ім. М.П. Бажана. – 2004. – 824 с.
12. Франко І.Я. Причинки до української ономастики // Науковий збірник Т-ва ім. Т.Г. Шевченка – Львів, 1906. – С. 185-215.
13. Худаш М.Л. З історії становлення українських прізвищ // Мовознавство. – 1969. – № 2. – С. 38-46.
14. Чабан М. Квітка, омита сльозою // Початкова школа. – 1996. – № 5. – С. 53-54.
15. Чучка П.П. Антропонимія Закарпаття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук / П.П. Чучка. – К., 1970.

Надійшла до редколегії 12.05.2011 р.